

Mátrixtranszformáció

A világrend átalakulása 1870-től 1945-ig

Vígvári Gábor

Polányi Károly „*A nagy átalakulás*” (Polányi 1997.) című munkájában bemutatja azt a körülbelül fél évszázados folyamatot, melynek során a tizenkilencedik századi gazdasági rend felbomlott. Polányi a kapitalizmus kialakulásától a fasizmus hatalomra kerüléséig követi nyomon a gazdasági, politikai, társadalmi folyamatokat, ezzel mély és alapos politikai gazdaságtani elemzését adva a korszaknak.

A korszaknak, melynek egyik meghatározó, legnagyobb formátumú és egyben az átalakulás egyik elméleti megalapozását adó közgazdásza volt John Maynard Keynes. Munkássága során, egészen az 1919-es „*A békeszerződés gazdasági következményei*” című könyvétől, a fennálló gazdasági rend kritikájával, majd *Általános elméletében* annak megreformálásával foglalkozott.

Polányi és Keynes álláspontja, felfogási módja, valamint megoldási javaslatai ugyan merőben különböznek, mégis találhatunk közös pontokat elméleteikben.

Dolgozatomban ezeket a közös pontokat igyekszem feltárni és bemutatni, a két tudós elméleteinek összegzését adni. Az elemzés keretét az a történeti ív adja, melynek kiindulási pontjaként a XIX. század második felétől az első világháborúig tartó, sokak szerint (lásd pl. Orbán 2003.) első globalizáció elemzése szolgálhat. Ezután szemügyre vesszük a két világháború közötti eseményeket, az első világháború utáni helyreállítástól a fellendülésen át egészen a Nagy válságig. Végül, az ív lezárásaként, következnek az új világrendre adott lehetséges megoldások, és végül annak ismertetése, hogy milyen is lett ez a rendszer. Az elemzésben elsősorban a különböző intézményekre, azok változásaira, illetve szerepükre fogok koncentrálni.

A tizenkilencedik század

Polányi és Keynes a tizenkilencedik századot eltérőképpen ítéli meg. Nézőpontjaikat Szajp Szabolcs próbálta szintetizálni négy tézis felállításával. A következőkben ezt a négy tézist ismertetem, bár eltérő sorrendben. (Szajp 2003.) Az eredeti első pontot a végén szerepeltetem, mert logikailag helyesebbnek érzem először a rendszer jellemzőit meghatározni.

I. tézis: *A XIX. századi gazdasági rendszer története két nagy korszakra osztható, melyeknek közös eleme a békéhez való ragaszkodás. A két korszak közötti*

különbség a béke biztosításának intézményeiben, mechanizmusában, valamint a nagyhatalmi kapcsolatokban láthatók.

A választóvonal mindkét szerző esetében az 1870-es év. (Polányinál az 1870-71-es német-francia háború) Míg azonban Keynes ezt a határvonalat tisztán gazdasági értelemben húzza meg, addig Polányinál ez a határvonal a gazdaságin kívül politikai is.

A század elején még tanúi lehettünk Angliában, illetve Németország és Franciaország egyes részein a kis és közepes vállalkozások szabad versenyének, hogy aztán a század második felére a vállalatok mérete egyre nagyobb legyen, és hatalmas monopol pozícióban lévő vállalatmonstrumok jöjjenek létre.

Ezzel egy időben csökkent az agrárszektor teljesítménye, amit Keynes emel ki a korszakok lehatárolásakor. A század végére Európa már nem volt önellátó az agrártermékekből, sőt a legnagyobb importforrás, az Egyesült Államok is egyre kevesebb búzát tudott az európai piacra küldeni.

Polányi *A nagy átalakulásban* az 1815-től 1914-ig tartó időszakot a százéves béke időszakának nevezi. Ebben a száz évben az európai nagyhatalmak mindössze néhány hónapon át voltak háborúban egymással, ami az ezt megelőző idők több tíz évéhez képest elenyésző. A két jelentős konfliktus az osztrák-német, valamint a francia-német háború volt. Ezeknek köszönhetően alakult ki az egységes német állam.

Ez az esemény elemzésünk szempontjából döntő jelentőséggel bír. A napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus utáni majd ötven évet a Szent Szövetség által fenntartott béke jellemezte. Ennek alapja a feudális alapokon nyugvó európai nagyhatalmak kiegyezése volt, hogy távol tartsák Európát a francia forradalom eszméitől. Ennek keretében verték le az 1848-as polgári forradalmakat és igyekeztek minden más háborús cselekményt megelőzni.

1871. után az európai status-quo az egységes Német Birodalom és Olaszország létrejöttével felbomlott. Németország képében egy új, erős, ipari és katonai hatalom jelent meg az európai térképen, amelynek célja mégis a béke megőrzése volt. Vezetői, és elsősorban Bismarck kancellár, a revánstól való félelemtől hajtva a legkisebb, az európai rendet fenyegető konfliktus esetében is a békéltető szerepében tündökölt.

De másoknak is érdeke volt a béke fenntartása: az ekkorra megerősödő tőketulajdonosok, általában a pénzarisztokrácia érdeke. Ők, a különböző helyi háborúkban meggazdagodott vállalkozók, gyárosok és bankárok voltak, akiknek azonban a globális, a nemzetközi rendszert szétziláló, és ezáltal pozíciójukat veszélyeztető háborúk nem álltak érdekükben.

Gazdagságuk másik forrása az ekkorra globális szintet öltő kereskedelem volt, melyet a technikai fejlődés mellett az állandó béke tett lehetővé.

II. tézis: *A korszak centrumországa Nagy-Britannia volt, de egyre erősödő szerepet játszott az Egyesült Államok, Németország és Oroszország is.*

A legkorábban iparosodó Angliához a tizenkilencedik század második felétől több másik, késői iparosítás modelljét követő, államilag támogatott fejlesztéseket végrehajtó ország zárkózott fel. Ilyen volt az Egyesült Államok, Németország, de később Oroszország is.

Németország fejlődése különösen gyors és nagymértékű volt. Kezdetben magához kötötte a környező szomszédos országokat, majd a világkereskedelem színpadára lépve a globális kereskedelem meghatározó szereplőjévé vált.

Ez a gyors fejlődés azonban veszélyeket is rejtett magában. A korábban önellátó Németország olyan bonyolult szervezetté vált, amely számos külső és belső tényezőtől függött. Ennek a gépezetnek jól kellett működnie ahhoz, hogy az egyre növekvő népességet munkával és élelemmel ellássa. Ha ez a néptömeg megélhetés nélkül maradt volna, könnyen befolyásolhatta volna Európa rendjét. Sajnos Keynes eme meglátása később igaznak bizonyult. De hasonlóan veszélyeztette a kontinens rendjét az is, hogy ez a gépezet bizony könnyen válhatott volna háborús gépezetté is.

III. tézis: *A megfigyelt gazdasági rendszer sajátos intézményi rendszerben működött. A meghatározó intézmények az önszabályozó piac, a liberális állam, a nemzetközi aranystandard, a hatalmi egyensúlyi rendszer, a pénzügyi arisztokrácia, a ki/bevándorlás, a tőkés-munkás viszony, az ó- és újvilág sajátos kapcsolata voltak. Az intézmények hierarchiába tagozódtak és segítették a nemzetközi rendszer fenntartását.*

A fenti intézmények közül az első öt köthető Polányi nevéhez, az első négy pedig egy mátrixba is felírható, aszerint, hogy gazdasági vagy politikai, illetve nemzeti vagy nemzetközi e az adott intézmény. Ez a mátrix látható itt:

	Gazdasági	Politikai
Nemzeti	Önszabályozó piac	Liberális állam
Nemzetközi	Aranystandard	Hatalmi egyensúly

A XIX. századi nemzetközi rendet működtető intézményrendszer Polányi alapján

A hierarchiában az önszabályozó piac található a csúcson, ami tágabb értelemben használható fogalom, mint például a szabad piac kifejezés. Polányi értelmezésében ez azt jelenti, hogy az árukon és a tőkén kívül mind a természeti

erőforrások, mind a munkaerő is áruvá válik, forgalmuk piaci alapokra kerül. Az önszabályozó piac nemzetközi működtetésére hozták létre az aranystandard rendszerét. Szintén a piac működtetését szolgálja politikai síkon a be nem avatkozó liberális állam. A békét pedig mindehhez a nemzetközi rend szolgáltatta. Végül ennek a négy intézménynek a működtetését vállalja a pénzügyi arisztokrácia, akiket Keynes szimplán csak tőkéseknek nevez.

A Keynes által bevezetett maradék három intézmény inkább kiegészíti a Polányi-féle modellt, szerepük az elemzés szempontjából nem annyira jelentős.

IV. tézis: *Az imént felvázolt gazdasági és társadalmi rendszer igen labilis volt, és magában hordozta bukását is.*

Ennek egyik oka az önszabályozó piacban keresendő. Polányi szerint az, hogy ennek során a munkaerő és a természeti erőforrások áruvá válnak, aláássa a rendszert, megsemmisít minden korábbi társadalmi és gazdasági mechanizmust. A társadalom, mivel nem visel el egy ilyen nagy változást, olyan szabályokat hoz, mellyel védekezik ez ellen, ezzel egy ellenmozgást hozva létre.

Keynes további négy okot sorol fel: népesség (demográfiai változások), szervezet (nemzetközi rendszer), társadalmi lélektan, a régi és az új világ viszonya.

A népesség növekedést Keynes központi kérdésnek tartja, de véleményem szerint ez kevésbé fontos, noha kétségkívül szerepet játszott például Németország expanziós igényeiben. A nemzetközi rendszer megváltozása a már jelzett német felemelkedésben keresendő. Az egyensúlyt alakító Európai Koncert felbomlott és átadta helyét a szövetségi politikának, és rövidesen Európában két hatalmi tömb nézett egymással farkasszemet.

A társadalmi lélektan szerepe a felhalmozásban jelentős. A nagyarányú gazdasági fejlődés alapja ugyanis az egyenlőtlen felhalmozás volt, amit bizony a szegény többségnek el kellett viselnie, amit ekkor meg is tett. De a világháború után, mint majd látni fogjuk, ez már nem volt mindig így.

A rendszer felbomlásának kezdete

A XIX. század végére a bomlás jelei kezdtek mutatkozni a nemzetközi rendszeren. Ennek egyik jele volt a liberális, éjjeliőr állam és a szabad piac ellen hozott első intézkedések. Polányi több példát is hoz ezekre, mint például a gyermekmunka korlátozása és más hasonló, a mai szemmel természetesnek ható korlátozások.

Ezek az intézkedések nem mások voltak, mint a már említett társadalmi reakciók arra az önszabályozó piacra, mely magát a társadalmat elpusztulással fenyegette. Valójában a munkaerőpiac és a természeti erőforrások piacainak kudarcait voltak hivatva kiküszöbölni.

Fordulat

Ezek a folyamatok valójában még nem veszélyeztették közvetlenül a nemzetközi rendet, hiszen ezeket a törvényeket majd' mindegyik, akkori centrumországban meghozták, köszönhetően az egyre erősödő munkásmozgalmaknak, melyek nyomásgyakorlásukkal sok ehhez hasonló változást tudtak elérni. Sokkal nagyobb jelentőségűek voltak a gazdasági és politikai változások.

A gazdasági változások közül kiemelhetjük a protekcionizmus növekedését egyes országok, főleg Németország és az Egyesült Államok részéről, amellyel igen erős támadás érte az önszabályozó piacot és a liberális államot. A korszakban egyedül Anglia volt az az ország, amely végig a nullához közeli vámkulcsot alkalmazott külkereskedelmében. Ennek oka a külső élelmiszerellátóktól való függése, másrészt a kiterjedt gyarmatbirodalom, valamint az ebből adódó, a nemzetközi rendszerben betöltött „szuperhatalmi” szerep lehet. (Szamuely 2002)

Miközben a munkaerő és a föld terén az államok egyre protekcionistaabbakká váltak, megerősödött az aranystandard és a pénzmozgások szabadságának jelentősége. A technika fejlődésével lehetővé vált, hogy néhány óra alatt a pénz a Föld egyik végéből a másikba jusson. A pénzáramlásokkal ellensúlyozták más piacok merevségét.

A másik változás a nemzetközi politikai rendszer, az Európai Koncert lassú elsorvadása. Az európai béke fenntartása először Németország érdeke volt. Bismarck tudta, hogy ha a revánsra (a német-francia háború „visszavágójára”) sor kerül, úgy valószínű nem érezheti magát biztonságban sem Oroszország, sem Anglia felől.

Az Európai koncert valójában nem volt stabil szövetségi, vagy szerződési rendszer, csupán egy laza együttműködés az európai nagyhatalmak között. Lényege, hogy a kontinensen mindig volt olyan állam, amelyet egy másiknak a megerősödése egy harmadikkal szemben sértett, és a harmadik pártjára állt. Így senki nem tehetett szert hegemoniára, a háborús fenyegetettség tehát megszűnt, vagy legalább is igen kis szintre csökkent. Ezen kívül a béke további biztosítója volt jó darabig az, hogy a korabeli európai uralkodók szoros rokoni kapcsolatban álltak egymással.

Polányi szerint ezt a rendet nem más, mint a pénzügyi arisztokrácia tartotta fent, amelynek meggazdagodásához óhatatlan szüksége volt a nagyhatalmak közötti békére. Ezt jó ideig fenn is tudta tartani, azonban egy idő után a pénzügyi arisztokrácia is nacionalizálódni kezdett, és egyre inkább imperialistává vált, mely szükségessé tette a nagy gyarmattartó ipari államok közötti összeütközést. Polányi ennek egyik legmegragadhatóbb példáját az erős nemzeti valuta féltésével mutatja be. Az első világháború után, hogy egy kicsit előreszaladjunk, egy-egy állam legfontosabb célja volt az erős nemzeti valuta megteremtése.

Az Európai Koncert felbomlásának egy másik oka a gazdasági verseny éleződése, és főleg Németország gyors fejlődése volt. Bismarck, majd későbbi utódjai is igyekeztek a francia reváns veszélyeit mérsékelni, ehhez pedig szövetségeseket kerestek, amik végül a Monarchia, illetve Olaszország lettek.

Anglia féltékenyen figyelte, ahogy az egyre erősödő, sőt már nála erősebb Németország szövetségi rendszerével egyre terjeszkedik, és európai hegemoniára tör. Az „ellenszövetség” létrehozását megkönnyítette, hogy a francia és brit gyarmati terjeszkedés már a két ország közötti háború lehetőségét is magában rejtette. Azonban ez egyik félnek sem volt érdeke, így inkább megegyeztek, és létrehozták az Entente Cordiale-t, melyhez később Oroszország is csatlakozott. (Ormos-Majoros 1998.)

A politikai tömbösödés a gazdaságra is hatással volt. Például a francia tőkepiacokon a magyar kormány és Budapest főváros előljárósága sem tudott sikeres kötvénykibocsátást végrehajtani. A francia kormány ugyanis mindvégig igyekezett megakadályozni, hogy ellenséges hatalmak megjelenjenek tőkepiacán. (Lőrincné 1996.)

Az első világháború és következményei

1914-re a két hatalmi tömb szembenállása végleg elmérgesedett, és az elmúlt évek feszültségei az első világháborúban törtek felszínre. Az első világháború okait többen többféleképpen magyarázzák. Az okok összetettek. Ormos Mária szerint „a hatalmi kérdések átalakulásának meg nem értése és az angol-német kereskedelmi verseny mellett az előzőleg elért hatalom féltése (Anglia, Ausztria-Magyarország) és a tradicionális hódító (Németország, Oroszország, Olaszország), visszahódító (Franciaország) törekvések összessége és összefonódása vezetett” a háború kitöréséhez. (Ormos-Majoros 1998. 219. oldal) Az ötéves konfliktus szétzilálta a XIX. századi gazdasági rendszer maradványait is.

A békeszerződéseket követően Európa gazdasága romokban hevert. Gazdaságilag a háborúnak egyetlen haszonélvezője az Egyesült Államok volt. Nagyarányú hitelekkel segítette az antant hatalmakat, ezeknek köszönhetően a világ aranytartalékainak jelentős része került a washingtoni és new yorki trezorokba.

A békeszerződések aláírására 1919-20-ban került sor a párizsi béketárgyalásokon. Amint arra Keynes (*A békeszerződés gazdasági következményeiben*) és Polányi is rámutat, a békeegyezmény sokkal inkább fegyverszünet volt.

A német békeszerződés alapjaiban roppantotta meg az ország gazdaságát. Egyrészt a jóvátételi kötelezettségek miatt a termelés jelentős részét a szövetségesek kivitték az országból. Másrészt a kereskedelmi flottájának elkobzása, és valamennyi gyarmatának elvesztése után a külkereskedelem lehetetlenné vált számára. Ez pedig egy, a külkereskedelemtől ennyire függő ország számára végzetes. (Keynes 2000.)

Miért is mérték Németországra ezt a hatalmas terhet? Valójában Franciaország és Anglia így próbálták meg fedezni saját, az Egyesült Államok felé fennálló adósságukat, melyeket Keynes javaslata ellenére nem töröltek el.

Fordulat

(Keynes 2000.) Nem kis szerepet játszott Franciaország részéről a reváns iránti vágy is, valamint egy újabb, hasonlóan pusztító világháború megelőzése.

A másik rendkívül súlyos következménye a békeszerződésnek az, hogy leszerelte a korábbi központi hatalmakat. Így számúzték egy jó időre Európából a hatalmi egyensúlyt. Ahogy Polányi is kiemeli, hogy lehetne egy olyan világ egyensúlyban hatalmi szempontból, ahol az egymással szemben állók egyikének van, másikénak nincs hadserege?

Az újjászerveződő, vagy inkább újjászervezett, rendszer másik hibája, amiről a két tudós már kevesebb szót ejt, az Osztrák-Magyar Monarchia kérdése. Ennek a konglomerátumnak a keretében egy szinte teljesen önálló, gazdasági egységbe forrt „miniintegráció” jött létre Közép-Kelet-Európában. Minden részegység egy-egy alkatrész volt az állam gazdasági gépezetében, így például Magyarország volt az élelmiszer-ellátásért felelős, míg Ausztriában és Csehországban tömörült az ipar, melyhez a nyersanyagot Galíciában és Csehországban nyerték.

Az állam szétszakadásával a gazdasági egység is szétszakadt. A korábbi, részben régen meglévő, részben szított, nemzetiségi konfliktusok hatásaként az újonnan létrejött országok nem az együttműködés, hanem az elzárkózás politikáját választották, melynek következménye éhínségek és gazdasági válságok voltak. És persze társadalmi destabilizáció, főleg a két „vesztes” országban, Ausztriában és Magyarországon, melyek aztán később a legyőzött Németország potenciális szövetségeseivé, a fasizmus számára pedig melegágyává váltak.

A húszas évek átmeneti stabilizációja

A két világháború közötti 21 évet Polányi után három szakaszra oszthatjuk. 1917-23-ig tart a stabilizációs időszak, amit 1924-től 1929-ig tartó átmeneti fellendülés követ, hogy aztán 1929-től a világgazdaság mai napig legnagyobb válságával újabb mélyrepülés következzen be.

A stabilizáció persze nem volt olyan egyszerű, mint amilyennek gondoljuk. Forradalmi hullám söpört végig Európán, főleg a vesztes államok területén, melyet aztán komoly — Polányi szóhasználatával fasiszta — ellenforradalmak követtek. Az ellenforradalmi rezsimok stabilizálták aztán a helyzetet, lehetővé téve a háború utáni újjáépítést.

1924-re a stabilizáció véget ért, és Amerikától Oroszorszáig a gazdaság új erőre kapott. Németország végső katasztrófáját a Dawes-, majd később a Young-tervvel igyekeztek megelőzni. Ezek keretében nagy összegű amerikai kölcsönök érkeztek az országba, hogy abból fedezzék a horribilis összegekre jutó jóvátétel összegét. Ennek hatására a német gazdaság magára talált, viszont szoros függő viszonyba került az amerikai gazdasággal.

A világgazdaság rendje azonban már sohasem lett olyan, mint a világháború előtt volt. Mint arról már szó esett, abból a bizonyos négy pillérből az egyik már kidőlt, ez volt a hatalmi egyensúly.

Azonban kiesett egy másik is, ez pedig az önszabályozó piac volt. A változások természetesen jóval nagyobb jelentőségűek, mint a már korábban említett, a piac működését gátló intézkedések.

A világháború alatt az országok sorban álltak át a hadigazdálkodásra, tértek le az aranystandardról. A békeszerződések megkötése után az államok még nem tértek vissza rögtön az aranystandardra. Ennél azonban nagyobb horderejű változás volt az, hogy nem állt helyre a viszonylag szabad világkereskedelem. Az országok visszahúzódtak vámokkal védett határaik mögé, a külkereskedelem az egyes országok számára megrágult. Ez különösen súlyosan érintette Németországot, amit ráadásul még a jóvátételből eredő exportjövedelem-elvonás is terhelt, és más, a külkereskedelemtől jelentősen függő országokat.

Hiányzott tehát az önszabályozó piac is, és hiányzott az aranystandard is. Mint ahogy már arról szintén szó volt, a nacionalizmus erősödésével a stabil nemzeti valuta kulcskérdéssé vált az egyes államok vezetői számára, sőt fétissé vált a Népszövetség számára is. Az ottani döntéshozók azt gondolták, hogy egy ország társadalmi-gazdasági stabilizációjának egyetlen módja, ha stabil, és viszonylag erős valutát adnak a kezébe. A stabil valuta megteremtésének akkori egyetlen módjának az aranystandardra való visszatérés tűnt. Így kaphatott nagyarányú népszövetségi kölcsönt Ausztria és Magyarország is a korona és a pengő stabilizálása érdekében.

Bár ezt a világkereskedelem korabeli volumene nem indokolta, nyomós ok volt a rendszer visszaállítására az az amerikai hitelezési hullám, amely ekkoriban az Egyesült Államokból Európa felé áramlott.

Már az 1920-as évektől több konferencia is foglalkozott azzal, hogyan lehetne az aranystandardot visszaállítani Európában, ezek nagy részén azonban a legnagyobb aranytulajdonos, az USA nem vett részt.

Az aranystandard melletti érvekkel szemben ugyanakkor sok közgazdász, így Keynes (*A Tract on Monetary Reform* című művében) és Polányi is megfogalmazta saját fenntartásaikat. A legtöbbet hallott kritika az volt, hogy bár az aranystandard megfelelő stabilitást nyújt a pénzügyi rendszernek, azonban a piaci likviditást erősen korlátozza. (Andor 2003) A kontinensen az aranykészletek növekedési üteme, amely megszabta a pénzmennyiség növekedési ütemének nagyságát is, lassabb volt, mint a gazdaság pénzkeresletének növekedési üteme. Ennek következtében beszűkültek a vállalatok számára a hitellehetőségek, az egekbe szökött a kamatláb. A gazdaságban ugyan nem volt infláció, ám az áru kínálat növekedésével állandóvá vált a defláció, ami a nagy válság egyik okává vált. (Keynes 1923.)

Az arany hiányát igyekeztek úgy megoldani, hogy kisebb országoknál a tartalékokat nem csak arany, hanem más, aranyhoz kötött deviza is alkotta, ami már az aranydevizarendszer előszelét jelentette. Az 1920-as évek közepére így Európában újra az aranystandard vált uralkodóvá. Ám alighogy megszilárdult, szinte máris újra összeomlott, mégpedig úgy, ahogy azt az ellenzők megjósolták.

Fordulat

Az 1929-es túlermelési válság alatt az államok sorra kénytelenek voltak felmondani valutáik aranyparitását. A legnagyobb nyomás az angol fonton volt, melynek aranyparitását Sir Winston Churchill pénzügyminisztersége idején állították vissza, mégpedig a háború előtti árfolyamon, ami a korabeli viszonyok között erősen túlértékeltnek számított, amint arra Keynes is rámutatott (Keynes 1925.).

1931-re a túlértékelt font miatt a fizetési mérleg hiánya krónikussá vált, és tömegessé vált az igény az aranyra. A brit kormány korábban amerikai kölcsönökkel igyekezett a deficitet finanszírozni, azonban a súlyos pénzügyi válság miatt ezek a kölcsönök nem álltak többé rendelkezésre. Így a brit kormány 1931-ben kénytelen volt a fontot leértékelni. 1933-ra már csak az Egyesült Államok maradt meg az aranystandard mellett, majd ekkor Rooseveltnél elnök is meghozta a döntést, és letért róla. (Lőrinczné 1996.) A válságot a valutáik leértékelésével kívánták a kormányok megoldani, ami aztán tömeges és versengő leértékelésbe torkollott. (Andor 1998)

De az amerikai pénzügyi válság nem Angliát, hanem Németországot érintette legsúlyosabban. Azt a Németországot, melynek gyárai, bankjai amerikai hitelekkel álltak talpra, melyek tartalékai amerikai részvényekből és kötvényekből álltak össze, melyek most értéküket veszítették. Az üzemek csődbe mentek, a bankok fizetéseképtelenné váltak. Tömeges munkanélküliség sújtotta az országot, és a keynes-i jóslatnak megfelelően a káosz lett az úr.

Válasz a válságra — az utolsó pillér is ledől

A dolgozat elején bemutatott mátrixból már csak egy olyan intézmény van, amelynek működése nem változott meg, vagy nem szűnt meg. Ez pedig a liberális állam. Ugyan a világháború után a parlamentekben képviselőket nyert munkáspártok egyre több jóléti intézkedést, például társadalombiztosítási és nyugdíjrendszereket fogadtattak el, mégis azt mondhatjuk, hogy a liberális, éjjeliőr állam volt még az uralkodó.

A nagy válság, melynek megoldására három kísérletet tettek, azonban ezt is megváltoztatta. Az első a fasiszta út volt. Polányi a piacgazdaság válságából szükségképpen következő dolognak tartotta a fasiszmust. Az általa elfogadott, a két világháború közötti három időszakot is a fasiszmus térnyerésének mértékével azonosította. Eszerint az első és harmadik, válságos időszakokban a fasiszmust teret nyer, míg a másodikban visszaszorul.

Polányi szerint a válság, melynek oka az önszabályozó piac, megoldása a tervgazdaság, az önszabályozó piac megszüntetése. Ennek módja a gazdasági tervezés. A tervgazdaság megjelenik mind a szocialista, mind a fasiszta gazdaságban. Polányi a kettő közötti különbséget a szabadsághoz való viszonyukban adja meg. „Míg a fasiszta beletörődik a szabadság feladásába és dicsóítja a hatalmat, ami a társadalom valósága, addig a szocialista belenyugszik ebbe a valóságba, és ennek ellenére fenntartja igényét a szabadságra.” (323.

oldal) Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Polányi által említett szocializmus nem egyenlő a Szovjetunióban akkoriban hatalmon levő sztálini diktatúrával.

Keynes az Általános elméletben egy eltérő, ám szintén az állami beavatkozásra építő megoldással állt elő. A túltermelési válság kezelésére nem restriktív, hanem éppen ellenkezőleg, keresletélénkítő gazdaságpolitikát javasolt. Ennek eszköze az állam aktív gazdasági szerepvállalása, beruházások indítása, államosítás. A politikai rendszer vizsgálatát Keynes nem tartja elsődlegesnek. Sőt, még a világháború alatt is elismerően nyilatkozik a német gazdaság szervezettségéről, illetve orosz felesége révén alkalma nyílik tanulmányozni az orosz viszonyokat is. (Andor 1998.) Ugyanakkor az államszocialista rendszerről kritikusan nyilatkozik „*A laissez-faire vége*” című művében. (Keynes 2003.) Ez az elmélet az akkori amerikai elnök, Roosevelttel új gazdaságpolitikájában, a New-Deal-ben öltött testet leginkább, noha Keynes ezzel sem volt teljesen elégedett, mint ahogy azt több dokumentumban olvashatjuk is. (Keynes 1933.)

Tehát mindhárom megoldásban az állam aktív szerepvállalása a domináns, és ezzel az utolsó, a be nem avatkozó, liberális állam intézménye is megdőlt.

Az új mátrix

1933-tól mindhárom megoldási javaslat „kipróbálásra” került. A szovjet rendszert, Polányival ellentétben, én ilyen megoldásnak tekintem. A sztálini tervgazdaság bevezetése egyidejűleg történt körülbelül a többi európai reformmal, noha oka nem a világválságban keresendő. A második világháború után ezek közül az egyik, a fasiszta változat megsemmisült. Kialakult egy új világregend, amit egy másik mátrixszal tudunk jellemezni.

Kapitalizmus	Gazdasági	Politikai		
Nemzeti	Szabályozott piac	Jóléti állam		
Nemzetközi	Aranydeviza rendszer	Kölcsönös elrettentés	KGST barter	Nemzetközi
		Pártállami diktatúra	Szocialista tervgazdaság	Nemzeti
		Politikai	Gazdasági	Szocializmus

Az új nemzetközi rend intézményeinek mátrixa

Nagyon nehéz az egész világra jellemző rendszert felvázolni, és ezt nem is kísérlem meg, hiszen ekkor a világ két szuperhatalom köré csoportosul, ahol a gazdaság megszervezése a fenti két modellnek megfelelően került kialakításra. Külön-külön igyekszem a szocialista és kapitalista világra modellt alkotni, mely két modell azonban a nemzetközi politikai rendnél összeér.

Nézzük először a „kapitalista világot”! A vegyesgazdaság az önszabályozó piacnál jóval jelentősebb állami szerepvállalást jelentett, a keynes-i elméleti alapú anticiklikus gazdaságpolitika segítségével. Az állami redisztribúció megerősödött, kiépültek a jóléti rendszerek. Nemzetközi szinten elsősorban a tőkemozgások korlátozásában rejlett a különbség. Keynes ugyan az áruforgalmat is korlátozta volna, javaslata egy klíringunió volt, azonban ezt nem fogadták el. (Williamson 1994.) Fennmaradt viszont a munkaerő és a természeti erőforrások piaci alapú „adás-vétele”, bár a munkaerőpiacon a jóléti államnak köszönhetően számos korlátozást vezettek be. A munkaerőnek az árupiacról való kivezetése szintén a vegyesgazdaságnak, ezen belül a jóléti államnak lett a feladata, azonban ez csak nagyon kevés esetben valósult meg. (Esping-Andersen 1991.) Az aranydeviza rendszert szintén Keynes közreműködésével hozták létre, lényege az volt, hogy mindössze egyetlen valutát, az amerikai dollárt kötötték az aranyhoz, míg a többi valuta árfolyamát a dollárhoz képest határozták meg, ezzel egy, az aranystandardhoz hasonló, kötött árfolyamokból álló árfolyamrendszer jött létre. Ezzel sikerült megoldani a likviditási problémát, hiszen az egyes valutákat már nem volt kötelessége a jegybankoknak aranyra váltani. Az árfolyamok stabilitását az IMF felügyelte. Később persze ennek a rendszernek a visszásságai is kiderültek, ez azonban most nem alkotja a dolgozat tárgyát. A nemzetközi politikai rendszerről később lesz szó.

A szocialista világra szintén megpróbálok egy hasonló mátrixot felírni. Kornai János „A szocialista rendszer” című könyve alapján, ahol is a 15. fejezetben felrajzolja a szocialista rendszer intézményei közti oksági kapcsolatokat irányát, a kiindulásunk a marxista-leninista párt osztatlan hatalma (pártállami diktatúra), melyből következik a tervutasításos rendszer (bürokratikus koordináció). (Kornai 1993.) Nemzetközi szinten az együttműködést a KGST jelenti, melyben a kereskedelem korlátozottan, és keményvaluta híján nagyrészt barterügyleteken keresztül bonyolódott.

A nemzetközi rendszert a két szuperhatalom, az USA és a SZU szembenállása dominálta. Ez már a nagy átalakulásnak csupán következménye, kialakulása a második világháború utáni politikai helyzetnek köszönhető. Befejeződött az USA felemelkedése, valamint újra megerősödött Oroszország, ahogy azt Keynes már korábban megjósolta. A maga „féltekéjen” mindkettő domináns volt, melyet jól mutatnak a szövetséges államok politikájába való beavatkozások (például a szuezi válság, szovjet beavatkozások a csatlós országokban feltörő elégedetlenségekkor). Az egyensúlyt a kölcsönös elrettentés elve jelentette, melynek lényege, hogy az atomfegyverek lévén egy esetleges háborúban mindkét fél megsemmisült volna, így a háborúban nem voltak érdekeltek.

A felállított rendszer persze közel sem teljes. A két világ összehasonlításakor még szólni kell kereskedelmi kapcsolataikról is. Noha ezek nem voltak pénzben kifejezve nagy jelentőségűek, mégis jelentős befolyással voltak a nemzetközi kapcsolatokra. Másrészt a nemzetközi rendszert, különösen a nagy gyarmatbirodalmak felbomlása után, már nem csak két, hanem három

világra bonthatjuk, ahol az első az itt kapitalizmus névvel illetett nyugati centrumországok, a második a szocialista blokk országai, a harmadik pedig a volt gyarmati országok csoportját jelentette. Ebben a harmadik világban találhatunk mind kapitalista, mind szocialista gazdasági-politikai rendszereket. A XIX. századhoz hasonlóan ezeken a perifériákon zajlottak le a nagyhatalmak közötti konfliktusok, igyekeztek ezeket a területeket befolyásuk alá vonni.

Konklúzió

Ezzel a mátrixunk átalakítása teljes, a nagy átalakulás véget ért. Az aranystandard, az önszabályozó piac, a liberalizmus napja, még ha talán nem is végleg, de leáldozott. A folyamat lassú és fájdalmas volt, az átalakulás talán hosszabb ideig tartott, mint maga a rendszer, amelyet követett, ráadásul magában foglalt két világháborút és nagy gazdasági válságot is.

A kapitalista világban létrejött új rendszer nagyon sok mindenben hasonló ahhoz, amelyik megelőzte őt. Európára ismét ötvenéves béke köszöntött. A nagyhatalmak nem háborúztak egymással, a konfliktusok a perifériákra szorultak. A lefektetett pénzügyi és gazdasági szabályok is huszonöt évig fennmaradtak, egészen a bretton-woods-i rendszer 1971-es felbomlásáig.

Azóta a világ ismét átalakulóban van. Először felbomlott a nemzetközi gazdasági rend, és helyébe a globalizációnak nevezett új lépett. (Orbán 2003.) Folytatódott a jóléti állam válsága, mely a mai napig tart, konfliktusokkal terhelve Európa társadalmát. Végül, 1989-ben, a vasfüggöny és a berlini fal leomlásával véget ért a hidegháború korszaka, a hatalmi egyensúlyi rend felbomlott.

A jövő nagy kérdése, hogy a mostani „nagy átalakulás” módja milyen lesz, és az újonnan felálló nemzetközi rendszer stabilabb, hosszabb életű lesz-e az elődeinél?

Irodalom

- ANDOR LÁSZLÓ [1998]: A pénz beszél. A nemzetközi monetáris és finanszírozási rendszer alapjai], Aula, Budapest
- ANDOR LÁSZLÓ [2003]: Nemzetek és pénzügyek, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- ESPING-ANDERSEN, GØSTA [1991]: Mi a jóléti állam?, In: Ferge Zsuzsa-Lévai Anikó [szerk]: A jóléti állam pp. 116-132., ELTE Szociológiai Intézet, T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft., Budapest
- KEYNES, JOHN MAYNARD [1923]: A Tract On Monetary Reform, Macmillan, London

Fordulat

- KEYNES, JOHN MAYNARD [1925]: The Economic Consequences Of Mr Churchill, Macmillan, London
- KEYNES, JOHN MAYNARD [1965]: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- KEYNES, JOHN MAYNARD [2000]: A békeszerződés gazdasági következményei, Európa Budapest
- KEYNES, JOHN MAYNARD [2003]: A laissez-faire vége, In: Fordulat 2003. tavasz, Mr Keynes gazdasági következményei, TEK, Budapest
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer (Kritikai politikai gazdaságtan), HVG Kiadói Rt., Budapest
- LÓRINCNÉ ISTVÁNFFY HAJNA [1996]: Pénzügyek Európában múlt jelen jövő KJK Budapest
- ORBÁN GÁBOR [2003]: Globalizáció, nemzetállam, legitimitás, In: Ezredvég, 2003. május
- ORMOS MÁRIA-MAJOROS ISTVÁN [1998]: Európa a nemzetközi küzdőtéren, Osiris, Budapest
- POLÁNYI KÁROLY [1997]: A nagy átalakulás [Korunk gazdasági és politikai gyökerei], Mészáros Gábor kiadása, Budapest
- SZAJP SZABOLCS [2003]: A XIX. Század gazdasági rendje két szemüvegen keresztül [Az I. világháború előtti gazdasági rendszer működése és a nemzetközi gazdasági rend Keynes: A békeszerződés gazdasági következményei és Polányi: A nagy átalakulás című könyve alapján] In: Elmaradottság – fejlődés – átalakulás. Tanulmányok Szentes Tamás akadémikus 70. születésnapja tiszteletére, Budapest
- SZAMUELY TIBOR [2002]: A globalizáció és a kapitalizmus két alapmodellje I., In: Kritika 2002. május
- WILLIAMSON, JOHN [1994]: Keynes és a háború utáni nemzetközi gazdasági rend, In: Fordulat, Bretton Woods 1944 – 1994. különszám